

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
1. Wat is dramaturgie?	15
1.1 Dramaturgie met en zonder dramaturg	15
1.2 De historische wortels van de hedendaagse dramaturgie: van de <i>Poëtica</i> tot het postdramatische theater Sophocles – <i>Koning Oedipus</i> (429 v. Chr.)	17 18
1.3 Theater als proces van transformatie	22
1.4 Dramaturgie in Nederland en Vlaanderen	24
1.5 Perspectieven op dramaturgie	27
1.6 Dramaturgie en (theater)wetenschap	30
1.7 Dramaturgie in en tussen disciplines, stijlen en genres	33
2. Materiaal	37
2.1 Tekst als materiaal	37
2.2 Aristoteles: taal als medium van uitbeelding Aeschylus – <i>De Perzen</i> (472 v. Chr.) <i>De Perzen</i> – De Nieuwe Komедie (1963) <i>Perzen</i> – Theatergroep Hollandia (1994)	39 44 46 47
2.3 Het theaterlandschap tot de achttiende eeuw	49
2.4 Absoluut drama	51
2.5 Analytische concepten van drama Hoofdttekst / Neventekst Story & plot Personages Monoloog Herdefinities van betekenisgeving	52 53 54 56 60 64
2.6 Brecht: episch theater	64
2.7 Metatheatraliteit	69
2.8 Absurdistisch theater	70
2.9 Tekstmontage Accumulatie als principe van montage Nevenschikking als principe van montage Verstrooiing als principe van montage <i>Grensgeval</i> – Toneelhuis (2017)	72 73 75 76 79
2.10 Materiaal en materialiteit	81
2.11 Theater als middel van verkenning	84

3. Proces: van materiaal naar voorstelling	87
3.1 Het materiaal en de beoogde opvoering	87
3.2 Vertaalprocessen in het theater	89
Context – locatie	90
Context – tijd	91
Vertaling voor toegankelijkheid	92
Beginnen bij het begin – de bron	93
Relevantie en inspiratie?	95
Onderzoek en interpretatie	95
<i>Kings of War</i> – Toneelgroep Amsterdam (ITA) (2015)	98
3.3 Visuele aspecten van dramaturgie	100
Scenografie	101
De ruimte en het publiek	103
Het schrijven van de ruimte	106
Licht	107
De visuele ervaring	110
<i>Extremalism</i> – ICK & Ballet National de Marseille (2015)	111
3.4 Auditieve aspecten van dramaturgie – de betekenis voorbij	114
Stem	115
Een woord over de geschiedenis van stem in theater	117
Het grensgebied tussen betekenis en spel met stem	118
Dialect, spel met taal en stemkleur	120
4. Publiek	123
4.1 De eerste toeschouwer	123
4.2 De plaats en rol van het publiek in de voorstelling: de toeschouwer als dramaturg	126
De dramaturg als bemiddelaar tussen voorstelling en publiek	129
4.3 Publieksbereik	131
De financiering van theater	135
4.4 Theater en politiek: de erfenis van Brecht en Boal	137
4.5 De publieksruimte en de voorstellingsruimte	139
Locatietheater en ervaringstheater	141
4.6 De jeugd in/en het theater	143
Het Nederlandse jeugdtheater	145
<i>Het Verhaal van het verhaal</i> – Theater Artemis & Het Zuidelijk Toneel (2018)	147
Theatereducatie voor de jeugd	150
De laatste toeschouwer	153

Epiloog	155
Dramaturgie in woorden en begrippen	159
Noten	181
Illustratieverantwoording	191
Literatuur	193
Index	199

Voorwoord

Toen wij, docenten van de opleidingen theaterwetenschap en dramaturgie van de Universiteit van Amsterdam, enkele jaren geleden voor het eerst bij elkaar zaten om te spreken over de (on)mogelijkheid om een inleidend boek over dramaturgie te schrijven, stond de dramaturgie zelf al volop in de belangstelling. In relatief korte tijd verscheen in de afgelopen jaren een groot aantal vooral Engelstalige publicaties, waarin enerzijds de term geduid werd en anderzijds de reikwijdte ervan werd onderzocht. Die publicaties weerspiegelen als het ware de ontdekking en opkomst van het begrip in de Angelsaksische landen, zowel in de academische als in de professionele theaterwereld. In het continentale Europese theater, waartoe wij gemakshalve ook het Nederlandse en Vlaamse veld rekenen, waren de dramaturgie en het beroep van dramaturg echter al veel langer geaccepteerd. Wij richten ons in deze publicatie vooral op het Nederlandstalige veld. Het Nederlandse en Vlaamse theaterveld is misschien niet groot in vergelijking met landen om ons heen, maar wel uiterst divers en de dramaturgie maakt er tegenwoordig een vanzelfsprekend onderdeel van uit. De zowel academische als beroepsvoorbereidende masteropleiding dramaturgie van de UvA bestaat inmiddels anderhalf decennium en heeft in die periode tientallen dramaturgen afgeleverd, waarvan inmiddels een groot aantal als dramaturg in de theaterpraktijk werkzaam is. In deze publicatie brengen wij de inzichten uit onze lespraktijk samen.

Dramaturgie als de intellectuele arbeid die verricht wordt bij het produceren van een theatervoorstelling, heeft vooral in het Duitstalige theater en de Duitstalige academische wereld een lange geschiedenis. Die dramaturgie was aanvankelijk vooral op de betekenisgeving van de toneeltekst gericht en de dramaturg manifesteerde zich daarom in de eerste plaats als literair adviseur en in de tweede plaats als duider van de betekenis van de tekst. Maar in het actuele theater is de rol van tekst veranderd. De toneeltekst is niet meer de exclusieve en allesbepalende betekenislaag van de voorstelling, het uitgangspunt waarvan al het overige wordt afgeleid. In de eerste plaats worden er meer andersoortige teksten gebruikt, teksten die niet per se voor het theater geschreven zijn. In de tweede plaats hebben beelden, geluiden, muziek en lichamelijke expressie aan belang gewonnen. Daarbij heeft de rationele compositie van de voorstelling plaatsgemaakt voor een meer associatieve aanpak om een voorstelling te componeren uit de verschillende elementen die de theatermaker voorhanden heeft. Zo ontstaat voor de toeschouwer een theaterervaring waarvan de zintuiglijke belevenis veelal belangrijker is dan het begrijpen van het getoonde. Hoewel de meeste

dramaturgen nog steeds goed met tekst uit de voeten kunnen, is tekst dus niet langer hun vanzelfsprekende betekenisreferentie.

Daarmee is de betekenis van het begrip dramaturgie ruimer geworden en zijn de grenzen ervan opgerekt en vervaagd. De vraag wat dramaturgie precies is, zullen we in deze inleiding dan ook niet kunnen beantwoorden. Sterker nog: het is niet onze ambitie om dat in de rest van dit boek te doen. Aangezien de dramaturgie zich tegenwoordig met alle aspecten van de voorstelling bezig kan en misschien wel móét houden, zou dat te zeer een vrijblijvende exercitie worden. We hebben dit boek daarom als titel *Inleiding in de dramaturgie* gegeven. Het is dus niet bedoeld om het begrip dramaturgie volledig te duiden, maar om aan te geven hoe groot het bereik ervan is en wat er allemaal bij komt kijken. Of beter: wat er allemaal bij kán komen kijken en hoe men daar als dramaturg of als theatermaker mee om kan gaan. Verschillende perspectieven wisselen elkaar daarbij af.

Hoewel wij het in het begin van onze zoektocht wel degelijk over een 'handboek' hebben gesproken, zijn we gezamenlijk tot de conclusie gekomen dat een handboek over dramaturgie schrijven heden ten dage onmogelijk is. Met een handboek wil de auteur iets vastleggen en bewaren, terwijl de dramaturgie van nu daarvoor niet alleen te veelomvattend is, maar ook te zeer afhankelijk van de invulling die de makers er zelf aan geven. Bovendien zouden we dan naast alle mogelijke methodologische benaderingen ook de hele theatergeschiedenis en hoogtepunten uit de toneelliteratuur moeten behandelen, om nog maar te zwijgen van de geschiedenis van de muziek, de beeldende kunst, de film, de filosofie. Nog minder dan een handboek over dramaturgie is dit een handleiding voor (toekomstige) dramaturgen. Elke dramaturg zal haar functie immers anders invullen, afhankelijk van eigen ambities, persoonlijkheid, sterke en zwakke punten, en vooral van de makers waarmee wordt samengewerkt. Ook de vraag of de dramaturg zelf een maker is, zullen we daarom niet kunnen beantwoorden. Dat is eveneens afhankelijk van de dramaturg in kwestie en van het productieteam waar zij¹ onderdeel van is.

In plaats van te proberen de dramaturgie vast te leggen, willen we het begrip in dit boek problematiseren en het diverse, fluïde en procesmatige karakter ervan benadrukken. Na een inleidend hoofdstuk over de reikwijdte van het begrip en de historische wortels ervan, richten we ons in de daaropvolgende hoofdstukken op respectievelijk materiaal, proces (inclusief de voorstelling) en publiek. Onder die noemers laten zich allerlei aspecten vangen, maar ook daarin kunnen we niet compleet zijn en in zekere zin weerspiegelt dit boek dan ook vooral de expertises van de vier auteurs. Die

1 Waar 'zij' staat, kan tevens 'hij' worden gelezen.

expertises vullen elkaar overigens mooi aan. Ze zijn niet alleen academisch, maar vertegenwoordigen ook praktijkervaring op verschillende terreinen, zoals auditieve dramaturgie, scenografie en theatereducatie. Vanuit die expertises en ervaringen hebben we in de loop der jaren heel wat discussies gevoerd over wat dramaturgie volgens ons is, hoe we studenten iets over dramaturgie kunnen leren en wat en ook hoe er over dramaturgie in ons boek geschreven zou moeten worden. Dat heeft uiteindelijk geleid tot een boek waarvan we de tekst en de strekking allemaal onderschrijven, maar waarin verschillende stemmen hoorbaar blijven.

De Universiteit van Amsterdam biedt zoals gezegd een beroepsvoorberedende academische masteropleiding dramaturgie aan, maar ook in de bacheloropleiding is dramaturgie al een van de leerlijnen. We benadrukken daarin dat dramaturgie iets anders is dan wetenschap, maar ook dat die twee nauw met elkaar verbonden zijn. Waar de wetenschap vooral gericht is op het verwerven van kennis en inzicht, wil de dramaturgie die kennis en inzichten in de praktijk toepassen. Voor een dramaturg is daarom enerzijds kennis van theater, maar ook van filosofie, literatuur, beeldende kunst, film en muziek noodzakelijk, anderzijds moet zij de vaardigheden bezitten om teksten, beelden, geluiden en muziek te analyseren en onderzoeken. Maar dramaturgie is niet het exclusieve terrein van de dramaturg, alle theatermakers denken na over de compositie en betekenis van de voorstelling, en dus doen alle theatermakers aan dramaturgie, al zullen ze dat zelf misschien niet zo benoemen en ontbreekt in veel gevallen ook de dramaturg als centrale rol in dat proces. Om veel meer mensen dan alleen onze eigen studenten bewust te maken van dramaturgie als proces, hebben we dit boek geschreven. Het is bedoeld voor studenten van theateropleidingen in het middelbaar en hoger onderwijs, maar ook voor regisseurs, scenografen, acteurs, en zelfs voor degenen die als amateur of als leek in theater geïnteresseerd zijn.

Veel boeken over dramaturgie veronderstellen een zekere kennis van het actuele theaterveld, van de theatergeschiedenis en van een canon van toneelteksten. Wij doen dat niet. De lezers van dit boek hoeven *Hamlet* van Shakespeare of de *Kersentuin* van Tsjechov niet gelezen te hebben. Daar waar we historische voorbeelden of actuele casestudies gebruiken, lichten we de inhoud en context ervan steeds toe. We behandelen de theatergeschiedenis alleen daar waar zij essentieel is voor kennis van en inzicht in bepaalde aspecten van de hedendaagse dramaturgie die we beschrijven. Dit boek is immers niet uitsluitend bedoeld voor dramaturgen in spe of voor toekomstige theaterexperts, maar voor iedereen die in het hedendaagse theater geïnteresseerd is. Dat perspectief van de nieuwsgierige lezer is voor ons van groot belang. Het gaat ons er niet om ons pakketje met kennis, inzicht

en overtuigingen in het hoofd van die lezer te krijgen, maar we proberen ons zo veel mogelijk in die nieuwsgierige lezer te verplaatsen. Als bij ons nieuwe bachelorstudenten binnenkomen, is *dramaturgie* een van de eerste vakken waarmee ze te maken krijgen. Wij kennen daarom hun honger naar kennis en ervaring. Die hebben we ons bij het schrijven van dit boek voor ogen gehouden. Daarom is ons uitgangspunt ook dat wij geen (politieke) boodschap of overtuiging willen overbrengen, al voegen we daar direct aan toe dat geen enkele tekst over dramaturgie objectief of waarde vrij kan zijn.

Dat we van onze lezers geen uitgebreide voorkennis verlangen, betekent natuurlijk niet dat dit boek zich in een luchtledig afspeelt. We hebben de recente literatuur over dramaturgie bestudeerd en deze gebruikt als materiaal, zoals een hedendaagse dramaturg theaterteksten als materiaal gebruikt. Zoals gezegd zijn er de afgelopen jaren vooral veel Engelstalige boeken over dramaturgie verschenen. Maar ook in Nederland en Vlaanderen wordt er over dramaturgie geschreven. We voelen ons schatplichtig aan het werk van de – helaas veel te jong overleden – Vlaamse dramaturge Marianne van Kerkhoven, die de dramaturgie en het werk van de dramaturg in Nederland en Vlaanderen vooral vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw op de kaart heeft gezet. Haar belangrijkste artikelen zijn gebundeld in *Van het kijken en van het schrijven* (2002), dat voor ons nog steeds een grote bron van inspiratie is. Sindsdien wordt de dramaturg door theatermakers in het Nederlandse taalgebied serieus genomen en niet meer gezien als een omgevallen boekenkast, die de makers meer in de weg zit dan ondersteunt.

Behalve door Marianne van Kerkhoven is er in de afgelopen decennia door journalisten, dramaturgen en wetenschappers regelmatig over dramaturgie gepubliceerd, onder andere in tijdschriften als *Theaterschrift*, *Toneel Teatraal*, *Theatermaker*, *Etcetera* en *Documenta*. In 2009 verscheen van Bart Dieho *Een voortdurend gesprek. De dialoog van de theaterdramaturg*, een waardevol maar ook enigszins selectief werk waarin het theatrale maakproces en de dialoog van de theaterdramaturg met makers en toeschouwers centraal staat. In 2016 werd in Nederland de bundel *The Practice of Dramaturgy. Working on Actions in Performance* onder redactie van Georgelou, Protopapa en Theodoridou uitgegeven. Deze bundel is weliswaar Engelstalig, maar weerspiegelt toch vooral de praktijk van een deel van het Nederlandse en Vlaamse theaterveld, waarvan de auteurs ook zelf onderdeel zijn. Het gaat daarbij niet zozeer om de rol van de dramaturg, zoals bij Dieho, maar vooral om de dramaturgische praktijk, ook als er geen dramaturg bij die praktijk betrokken is. De bundel geeft vooral ruimte aan de beschrijving en analyse van verschillende dramaturgische praktijken, niet zelden die van de auteurs zelf. Daarbij hanteert de redactie echter een specifieke artistieke

invalshoek, waardoor ook weer een groot deel van het theaterveld buiten beschouwing blijft. De politieke kadering en het inzicht in de dramaturgische praktijken zijn vooral voor de wat meer ervaren dramaturg interessant, maar maken het boek minder geschikt voor de nieuwsgierige maar nog onervaren theaterstudent die wij voor ogen hebben. We denken dus dat wij met ons boek iets aan het arsenaal aan teksten kunnen toevoegen dat voor studenten en andere geïnteresseerden van waarde kan zijn. Wij bundelen daarom onze krachten.

In hoofdstuk 1 behandelen we de vraag wat dramaturgie inhoudt, met name in Nederland en Vlaanderen. We beschouwen ook de historische wortels van de dramaturgie en de vraag hoe dramaturgie zich verhoudt tot wetenschap. In hoofdstuk 2 richten we onze blik op materiaal en hoe we door onderzoek en analyse grip op materiaal kunnen krijgen. Daarbij ligt de nadruk op tekst als materiaal, omdat de tekst meestal in zelfstandige vorm bewaard blijft en steeds opnieuw bestudeerd en geïnterpreteerd kan worden. De theatertekst en de interpretatie daarvan hebben dan ook het denken over dramaturgie en theater tot ver in de twintigste eeuw gedomineerd. Vervolgens richten we ons in hoofdstuk 3 op het proces, dat wil zeggen op hoe materiaal tot een voorstelling wordt getransformeerd. Daarbij zoomen we in op onderzoek en interpretatie, op vertaalprocessen in het theater, op visuele aspecten van dramaturgie, en op auditieve aspecten van dramaturgie. We sluiten het boek af met een hoofdstuk over publiek. Voor wie maken we theater, hoe betrekken wij het publiek in en bij de voorstelling en welke rol spelen dramaturgie en de dramaturg hierbij?

Doorheen het boek hebben we kaderteksten gebruikt om bepaalde theaterteksten, voorstellingen of fenomenen uit te lichten. In zo'n kader staat telkens een specifieke theatertekst of voorstelling centraal. Met name de gekozen voorstellingen zijn samen ook exemplarisch voor verschillende genres en richtingen van het Nederlands-Vlaamse theaterlandschap.

Met dank aan: Fanne Boland, Ludo Costongs, Luuk van den Dries, Peter Eversmann, Liesbeth Groot Nibbelink, Lucia van Heteren, Joy Jeunink, Peter van Kraaij, Erik Lint, Hubertus Mayr, Jeroen de Nooijer, Berthe Spoelstra, Klaas Tindemans, Jesse Vanhoeck en alle collega's en studenten met wie wij van gedachten hebben gewisseld en die ons hebben geïnspireerd om dit boek te schrijven.

Cock Dieleman
Ricarda Franzen
Veronika Zangl
Henk Danner